

Osiedla robotnicze zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais

dr inż. arch.
ANNA SULIMOWSKA
Politechnika Śląska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0001-5231-5977

Celem artykułu jest ukazanie ewolucji w podejściu do zachowania i ochrony osiedli górniczych na tle przemian społeczno-ekonomicznych regionu przemysłowego.

Wprowadzenie

Krajobraz kulturowy francuskiego zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais został ukształtowany w wyniku intensywnego rozwoju górnictwa węgla kamiennego. Od połowy XVIII wieku w pasie o długości około 120 km, rozciągającym się od Valenciennes na wschodzie do Bethune na zachodnim krańcu niecki węglowej, formowała się konurbacja o charakterystycznej strukturze urbanistycznej. Obecnie jej obszar obejmuje powierzchnię około 1800 km² i zamieszkuje około 1,2 mln ludzi [1]. Dominującymi elementami krajobrazu kulturowego jest zabudowa mieszkalna gmin górniczych, które w przeszłości otaczały kopalnie oraz strefy nieużytków poprzemysłowych, przeplatane terenami rolniczymi. Osady górnicze, projektowane niegdyś dla napływających w poszukiwaniu pracy robotników, odwracały się od historycznych miasteczek, tworząc samowystarczalne enklawy. Niska, jednorodna zabudowa robotnicza pokryła obszar zagłębia węglowego, tworząc archipelag osiedli zakładowych skupionych wokół macierzystych kopalń. Podobnie jak w innych wielkich europejskich aglomeracjach tradycyjnego przemysłu ciężkiego – np. w Zagłębiu Ruhry lub Aglomeracji Górnośląskiej, autonomiczne osiedla z jednej strony zapewniały rodzinom górniczym odpowiednie warunki życia, z drugiej zaś podporządkowywały życie lokalnych społeczności rytmowi pracy w kopalni. Z tą jednak różnicą, że w obrębie zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais nie wykształciły się duże ośrodki miejskie – zawsze był to obszar peryferyjny w stosunku do odległej o około 50 km stolicy regionu Lille. Miało to bezpośrednie przełożenie na niższy poziom zainwestowania, a także sposób rozwiązywania problemów społeczno-ekonomicznych, które pojawiły się wraz z koniecznością restrukturyzacji branży górniczej, zapoczątkowaną w latach 60. XX wieku.

Geneza i typologia osiedli

Wydobycie węgla w regionie Nord-Pas-de-Calais rozpoczęło się około 1720 roku. Skok jakościowy i ilościowy górnictwa nastąpił w połowie XIX wieku oraz był związany z udoskonaleniem techniki. Wydobycie węgla było prowadzone przez prywatne przedsiębiorstwa górnicze, które dzieliły obszar w oparciu o system państwowych koncesji. Doprowadziło to do podziału terenu zagłębia na 18 autonomicznych terytoriów, które charakteryzowała różnorodność uwidocznioma w sposobie kształtowania architektury. Nacjonalizacja przeprowadzona w 1946 roku przekształciła prywatne spółki w przedsiębiorstwo Houillères du Bassin Minier Nord-Pas de Calais – HBNPC, zarządzające całym majątkiem górniczym. W ciągu 270 lat eksploatacji górniczej wybudowano w sumie około 700 osad i osiedli, które zapewniały ponad 120 tys. mieszkań rodzinom górniczym [1, 2, 3].

Pierwszym etapem budownictwa paternalnego w latach 1825–1890 były tzw. *corons* – długie ciągi zabudowy szeregowej usytuowane wzdłuż równoległych ulic,

grupujące do 80 segmentów mieszkalnych, z niewielkimi ogrodami uprawnymi pomiędzy pasmami zabudowy (fot. 1.). Te najbardziej ekonomiczne i racjonalne pod względem architektury rozwiązania były lokowane z dala od istniejących miasteczek ze względu na ceny gruntu. Z biegiem czasu układ ten ewoluował z powodu szkód górniczych i długie ciągi zabudowy zostały skrócone. Naturalną konsekwencją rozdrobnienia zabudowy był etap, który trwał w latach 1867–1939. Powstawały wówczas osiedla typu *la cité pavillonnaire* – liczące nawet 400 domów – bardziej komfortowe, często wyposażone w obiekty usługowe i socjalne (fot. 2.). Osobne budynki grupujące 2 lub 4 mieszkania były usytuowane w niewielkich ogródkach i odznaczały się zróżnicowaną architekturą oraz bogatym detalem architektonicznym, charakterystycznym dla poszczególnych kompanii węglowych. Monotonię wciąż sztywnego układu urbanistycznego starano się rozbić, tworząc skwery i wprowadzając zieleń. Na początku XX wieku pojawił się nurt związany z ideą miasta-ogrodu, który wpłynął

Fot. 1. Osiedle typu *corons*, la cité de la Parisienne w Drocourt, 2021; źródło: autor

Obszar objęty wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa ma powierzchnię 4 tys. ha i obejmuje łącznie 28 tys. budynków, z czego 99% stanowią domy górnicze.

na zmniejszenie gęstości oraz większe zróżnicowanie zabudowy. W rzeczywistości miasta-ogrody zagłębia górniczego Nord-Pas-de-Calais były wynikiem połączenia humanistycznej wizji Howarda z ekonomicznym podejściem przedsiębiorstw górniczych. Powojenna nacjonalizacja kopalń zmieniła politykę mieszkaniową, która stała się jednako dla całego zagłębia węglowego, doprowadzając do standaryzacji budownictwa. W 1959 roku w celu zintensyfikowania budowy mieszkań górniczych zdecydowano o zastosowaniu prefabrykowanego systemu Camus. Ze względu na swoją modernistyczną formę i odmienny materiał osiedla te mocno odcinają się od historycznej ceglanej zabudowy robotniczej [4].

Ewolucja procesu ochrony i odnowy osiedli górniczych

Początek recesji branży górniczej nastąpił w latach 60. XX wieku i był związany ze stopniowym zamykaniem najmniej rentownych kopalń. Sukcesywna likwidacja przemysłu górniczego spowodowała zainteresowanie ogromnym majątkiem spółki węglowej, obejmującym obiekty oraz tereny przemysłowe, tereny rolnicze i leśne, infrastrukturę techniczną oraz drogową, obiekty użyteczności publicznej i około 700 osiedli, które w zależności od gminy stanowiły od 30% do 80% zasobów mieszkaniowych. Niestety po wieloletnich zaniedbaniach stan techniczny budynków był katastrofalny, a infrastruktura techniczna – sieci kanalizacyjne, gazowe, utwardzone drogi – nie istniała. Na przełomie lat 60. i 70. 75% mieszkań nie miało łazienek, a 94% dostępu do ciepłej wody oraz podłączenia do kanalizacji [5]. Zasoby te przedstawiały dużą wartość ekonomiczną, jednak konieczność dostosowania ich do współczesnych standardów wymagała ogromnych nakładów finansowych, których ani HBNPC, ani gminy nie były w stanie pokryć. Zrodziło to długotrwałe konflikty pomiędzy upadającym górnictwem a lokalnymi samorządami, nie tylko na tle finansowym, ale również politycznym, podsycanym niepokojami społecznymi związanymi z perspektywą utraty górniczych przywilejów, w tym prawa do bezpłatnego zamieszkania dla rodzin górniczych. W celu uporządkowania sytuacji w 1972 roku utworzono Międzyresortowy Zespół ds. Restrukturyzacji Stref Górniczych

Fot. 2. Osiedle typu *pavillonnaire*, La cité Jeanne d'Arc w Lens, 2021; źródło: autor

– GIRZOM, którego zadaniem była dystrybucja i kontrola państwowych dotacji przeznaczonych na odnowę majątku pogórniczego. Na pierwszym etapie przygotowano waloryzację osiedli dokonaną wg kryteriów oceniających otoczenie oraz powiązania z ośrodkami miejskimi, możliwość doprowadzenia infrastruktury i szkody górnicze. Były to więc kryteria ekonomiczne, związane z racjonalnością podejmowanych działań renowacyjnych. W tym czasie kryteria związane z wartością kulturową nie były brane pod uwagę, co spowodowało likwidację około 20% historycznych osiedli. Tempo prac remontowych wynosiło około 3 tys. mieszkań rocznie, a działania prowadzone przez HBNPC odbywały się bez nadzoru konserwatorskiego [6].

Zmiana sytuacji nastąpiła w 1983 roku. Była spowodowana decentralizacją państwa i wzmocnieniem roli samorządów lokalnych, których roszczenia w stosunku do mienia pogórniczego stały się bardziej zauważalne. W połowie lat 80. utworzono spółkę Societe de Gestion Immobiliere du Nord-Pas-de-Calais, która w założeniach miała ubiegać się o sprawniejsze finansowanie działań renowacyjnych, a w rzeczywistości chroniła interesy lobby górniczego. W ciągu 15 lat odnowionych zostało zaledwie 30% osiedli. Dopiero perspektywa całkowitej likwidacji HBNPC, powołanie w 1991 roku spółki Societe por l'Aménagement des Comunes Miniers – SACOMI, oraz udzielenie państwowych gwarancji finansowych umożliwiło samorządom realne zarządzanie majątkiem pogórniczym [5, 6]. Taka polityka dała możliwość odrotu od czysto ekonomicznego wykorzystania dziedzictwa górniczego i umożliwiła pierwsze refleksje nad jego znaczeniem społecznym, kulturowym oraz dla przyszłego rozwoju lokalnego. Pokłosiem zmian były pojawiające się opracowania historyczne i konserwatorskie, które ukazywały dziedzictwo przemysłowe jako ważny element kultury oraz krajobrazu regionu górniczego. Jednym z pierwszych kroków

w tym zakresie było utworzenie w 2000 roku Mission Bassin Minier Nord-Pas-de-Calais – publicznej instytucji nadzorującej proces rozwoju i planowania przestrzennego regionu. Jej celem jest wspieranie realizacji skoordynowanej polityki rozwoju przestrzennego, społeczno-ekonomicznego oraz ekologicznego, która w przeciwieństwie do wcześniejszych wybiórczych działań obejmuje cały region. Jednym z flagowych zadań Mission Bassin Minier Nord-Pas-de-Calais było rozpoczęcie w 2003 roku starań o wpisanie regionu górniczego na Listę Światowego Dziedzictwa, co zapoczątkowało szerokie badania i analizy nad wartością dziedzictwa przemysłowego. W ich wyniku zidentyfikowano ponad 1200 elementów, w tym 563 osiedla [2, 4, 7]. Uwzględniając kryteria OUV, które są oceniane przy podejmowaniu decyzji o wpisie, do wniosku zgłoszono zaledwie 25% zidentyfikowanego zasobu, w tym 124 osiedla górnicze, a także obiekty i infrastrukturę przemysłową, wyrobiska, hałdy, obiekty użyteczności publicznej [4, 7]. Chociaż pomysł początkowo wydawał się mało realny, w 2012 roku udało się doprowadzić do oficjalnego wpisania zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais na Listę jako żywy, ewoluujący krajobraz kulturowy [2, 4]. Mianem tym określa się krajobraz, który „przekształcał się w sposób organiczny i stanowi wspólne dzieło człowieka oraz przyrody, obrazując ogrom różnorodnych interakcji zachodzących między człowiekiem i środowiskiem naturalnym oraz zachował aktywną rolę we współczesnym społeczeństwie” [8].

Wpis nie wiąże się z bezpośrednimi korzyściami finansowymi, jednak dzięki zainteresowaniu medialnemu ma wpływ na promocję turystyczną i atrakcyjność gospodarczą, co ułatwia gminom zdobywanie funduszy. Już w pierwszych latach pozwoliło to na sfinansowanie działań związanych z odnową kluczowych obiektów pokopalnianych, elementów krajobrazu przemysłowego, w tym

Fot. 3. Cité des Électriciens, w Bruay-La-Buissière, 2021; źródło: autor

charakterystycznych hałd stożkowych oraz pięciu pilotażowych osiedli górniczych [9]. Jednym z nich jest najstarsze zachowane osiedle – Cité des Électriciens, zbudowane w Bruay-La-Buissière w 1856 roku (fot. 3.). Niewielkie osiedle w typie *corons* zachowało oryginalny układ urbanistyczny złożony z 9 szeregów. Od czasu zamknięcia macierzystej kopalni w 1979 roku sukcesywnie niszczało, a ze względu na niski standard oraz zły stan techniczny zaplanowano jego wyburzenie. W 2008 roku uratowała je inicjatywa lokalnej społeczności wspierana przez grupę artystów. W 2013 roku przystąpiono do działań renowacyjnych i adaptacji osiedla na pracownię dla artystów wraz z warsztatami oraz ogrodami społecznymi. Kompleks został uzupełniony nowoczesnym budynkiem wystawienniczym, który służy zarówno okolicznym mieszkańcom, jak i turystom [2].

Historyczne osiedla górnicze są dominującym elementem krajobrazu i stanowią żywe świadectwo przemysłowej przeszłości. Przez lata niedoceniane oraz niedoinwestowane, dzięki skoordynowanej polityce i sukcesywnym działaniom renowacyjnym odzyskują swoją dawną urodę oraz znaczenie. Wciąż jednak nie wyzwoliły się całkowicie z negatywnych konotacji, których przyczyn można upatrywać w braku świadomości, umniejszaniu ich wartości kulturowej oraz niskiej wartości rynkowej nieruchomości [7].

Wnioski

Obszar objęty wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa ma powierzchnię 4 tys. ha i obejmuje łącznie 28 tys. budynków, z czego 99% stawią domy górnicze [4, 7]. Bezprecedensowa skala założenia oraz fakt nieprzerwanego użytkowania i konieczności dostosowania do wymogów współczesnego życia sprawia, że realizacja Planu Zarządzania, który jest obowiązkowym elementem wpisu na Listę, może okazać się wyjątkowo trudnym zadaniem, zwłaszcza w kontekście konieczności skoordynowania działań

Analizując przypadek osiedli robotniczych zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais, trudno nie dostrzec analogii do osiedli górnośląskich, których geneza i znaczenie w krajobrazie kulturowym są podobne.

wielu zainteresowanych stron. Zauważalny jest wyraźny rozdźwięk pomiędzy doktryną konserwatorską a koniecznością adaptacji do zmieniających się uwarunkowań. Uznano jednak, że warunkiem przetrwania historycznych osiedli jest ich dostosowanie do potrzeb obecnych i przyszłych mieszkańców, dlatego Plan Zarządzania wykracza poza zagadnienia wyłącznie konserwatorskie. Ponieważ osiedla przez cały czas swojego rozwoju były nośnikiem innowacji społecznych, architektonicznych i urbanistycznych, Plan Zarządzania przewiduje przekształcenie ich w innowacyjne miejsca zamieszkania oraz rozwój w oparciu o reinterpretację historycznych form zabudowy. Kluczowe jest założenie, że są one nie tylko nośnikiem tradycji i tożsamości miejsca, ale także podstawą przemian całego regionu przemysłowego oraz mogą stać się atrakcyjną alternatywą zabudowy miejskiej dla nowych mieszkańców [2, 7].

Analizując przypadek osiedli robotniczych zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais, trudno nie dostrzec analogii do osiedli górnośląskich, których geneza i znaczenie w krajobrazie kulturowym są podobne. Podobne są również ich problemy społeczno-ekonomiczne, wynikające z przemian upadającego przemysłu surowcowego. Warto więc przemyśleć możliwości ich wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, a przede wszystkim skorzystać z francuskich doświadczeń skoordynowanej polityki ochrony oraz odnowy.

Bibliografia:

- [1] Guy Baudelle, 1994, Le bassin minier du Nord-Pas-de-Calais après le charbon; la difficile gestion de l'héritage spatial. Hommes et Terres du Nord, 1994/1.
- [2] Proposition d'inscription du Bassin minier du Nord-Pas de Calais au Patrimoine mondial de l'UNESCO, źródło: <https://whc.unesco.org/fr/list/1360/>, dostęp: 06.2021.
- [3] Rolos G., L'habitat minier en région Nord - Pas de Calais, l'histoire et l'évolution 1825 à 1970, Cahier Technique, Tom 1, Mission Bassin Minier Nord-Pas-de-Calais, Oignies, 2008.
- [4] Souscription Nationale, Patrimoine Minier En Danger, Fondation Du Patrimoine, 2018.
- [5] Desage F., La bataille des corons. Le contrôle du logement minier, enjeu politique majeur de l'après-charbon dans l'ancien bassin du Nord-Pas-de-Calais, DEA de Sciences Politiques, 1999.
- [6] Guy Baudelle, 2001, Les cités minières du Nord. Villes en parallèle, No. 32-34.
- [7] Philippe Prost, Lucas Monsaingeon, 2020 Le bassin minier du Nord-Pas-de-Calais, un patrimoine évolutif et vivant , Les Cahiers de la recherche architecturale urbaine et paysagère, 7.
- [8] Massimo Preite, 2017, Dziedzictwo przemysłowe na tle krajobrazów kulturowych przekształcających się w sposób organiczny w kontekście wpisu Zagłębia Górniczego Nord-Pas de Calais na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, Ochrona Zabytków, 1, s. 163-181.
- [9] Catherine Bertram, 2015, What do we get out of it? Local benefits of the Nord-Pas de Calais Coalfield WHS inscription, TICCIH Bulletin, No. 70.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.8419

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA
Sulimowska Anna, 2022, Osiedla robotnicze zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais, „Builder” 6 (299). DOI: 10.5604/01.3001.0015.8419

Streszczenie: Artykuł przedstawia problematykę osiedli robotniczych zagłębia węglowego Nord-Pas-de-Calais we Francji w kontekście rozwoju urbanistycznego regionu oraz ich roli w dzisiejszym krajobrazie kulturowym. Celem artykułu jest ukazanie ewolucji w podejściu do zachowania i ochrony osiedli na tle przemian społeczno-ekonomicznych. Efekty działań związanych z odnową osiedli zostały ukazane w oparciu o analizę literatury oraz badania *in situ*. Wnioski dotyczą możliwości ich zachowania i zarządzania w kontekście wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa.
Słowa kluczowe: osiedla robotnicze, dziedzictwo przemysłowe, krajobraz kulturowy

Abstract: THE WORKERS' HOUSING ESTATES OF THE NORD-PAS-DE-CALAIS COALFIELD. The paper presents the issue of the workers' settlements of the Nord-Pas-de-Calais coalfield in France, in the context of the urban development of the region and their role in the cultural landscape. The aim of the article is to show the evolution in the protection of settlements in the background of socio-economic changes. The results of their renewal are presented on the basis of literature analysis and *in situ* research. The conclusions concern the possibility of preservation and management in the context of World Heritage List.

Keywords: workers' housing estates, industrial heritage, cultural landscape